

СМОЛІЙ

Валерій Андрійович – академік НАН України, доктор історичних наук, професор, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України, директор Інституту історії України НАН України

ІСТОРИЧНА НАУКА В АКАДЕМІЇ – ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК І ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРАКТИКИ

Стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 13 червня 2018 року

У доповіді висвітлено широке коло проблем становлення історичної науки в установах НАН України впродовж столітньої історії Академії. Розглянуто формування в Академії потужних наукових шкіл у галузі історичної науки, основаних на здобутках багатьох поколінь учених-істориків у дослідженні та осмисленні історичного досвіду українського народу, його державницьких та культурних традицій. Відзначено вагомий внесок академічних істориків у розроблення нового концептуального розуміння української історії та її включення у широкий європейський та міжнародний культурно-цивілізаційний контекст. Окрему увагу приділено проблемам і викликам, що постають у процесі підготовки масштабного науково-видавничого проекту багатомної історії України.

Вельмишановні колеги!

Дорогий Борисе Євгеновичу!

Магія круглих дат, особливо дат ювілейних, безперечно, тяжіє над усіма нами. Тим більше, що нині ми перебуваємо за один невеликий крок від вікопомної дати – століття нашої Академії. Ця дата пов'язана з її славетною й тривалою історією та не менш цікавою передісторією. Тому вповні логічно в переддень ювілею згадати про історію нашої Академії і водночас про місце та призначення історичної науки в Академії. Адже саме історія об'єднала різні покоління українських учених в академічну спільноту.

В інтерв'ю для квітневого числа академічного журналу «Вісник НАН України» мені довелося акцентувати увагу на тому, що у широкому сенсі історія Академії в жодному разі не обмежується сторічним проміжком. Безперечно, слід вдячним і теплим словом вшанувати імена 12 академіків-фундаторів, учених, урядовців, громадсько-культурних діячів, передусім першого президента Академії Володимира Вернадського. Вони за часів Гетьмана України Павла Скоропадського у різний спо-

15-томна серія «Україна крізь віки»

сіб спричинилися до заснування Академії. Та гадаю, що творення Української академії наук не варто розглядати виключно як один єдиний і швидкоплинний акт 1918 р.

Більше того, Академія не була принагідним подарунком долі за часів воєнної та революційної хуртовини. Натомість це був спільний проект, виношений, виплеканий і вистражданий українськими інтелектуалами по різні боки кордону, в імперіях Габсбургів і Романових, протягом попередніх десятиліть. Метафорично кажучи, Академія була одним із наріжних складників проекту конституювання нової України, завдяки якому наша національна держава мала з'явитися на культурній і політичній карті світу ХХ ст.

Плани створити Українську академію, передусім академічну друкарню як серцевину майбутньої академічної спільноти, протягом 1880-х років виношували інтелектуали в Києві. Це — історик Володимир Антонович, письменник Олександр Кониський, композитор Микола Лисенко, мовознавець Кость Михальчук, економіст Тадей Рильський, промисловець та інженер Василь Смирненко, лікар і перекладач Василь Вовк-Карачевський та ін.

Але політичні передумови та культурні обставини унеможлилювали створення тут української академічної установи. Натомість більш ліберальна політична атмосфера в імперії Габсбургів переформатувала погляди

інтелектуалів до Львова. Саме там завдяки спільним зусиллям представників обох частин України було конституювано Наукове товариство імені Шевченка — прообраз майбутньої академічної спільноти. Школу НТШ пройшли сотні інтелектуалів. Масштабні томи видань цього товариства заклали фундаментальні засади для багатьох дисциплін і галузей української науки, передовсім історії України.

Спроби організувати академічну мережу тривали і на українських землях, які перебували у складі Російської імперії. Згадаємо, приміром, Українське наукове товариство у Києві, в діяльності якого М. Грушевський та його колеги використовували високі академічні стандарти НТШ.

Гадаю, саме в такому ретроспективному світлі найкраще осмислюється унікальність хронологічної межі 1918 р. З одного боку, цей рубіж був наслідком успішно реалізованих задумів і навіть тріумфом, моральною сатисфакцією для сотень українських учених, які нарешті отримали власну академічну домівку. З іншого, 1918 р. став початком нового, хоч і тернистого буття Академії, столітній ювілей якого ми невдовзі відзначатимемо.

Не випадково цю дату неодноразово намагалися замінити, наприклад, на 1919 р. Сенс такої штучної метаморфози був єдиний — відокремити історію академічної науки від національної історії України. Тим більше, що пер-

ші сторінки історії академічного буття були справді драматичними...

Руйнівні воєнні, а згодом напружені політичні події, боротьба за виживання співробітників, продуктивні посилки закордонних благодійних організацій, вічні «змагання» за ставки, неймовірне урізання зарплати до 40, 20 і навіть 10% від повного обсягу. Проте на тлі цього злиденного і такого приземленого повсякдення, колоритно змальованого у щоденнику академіка Сергія Єфремова, виношувалися високі задуми й оригінальні проекти. Серед них найперше питання — яку модель академічної спільноти обрати для Української академії наук?

На початку ХХ ст. найкращими вважалися дві академічні спільноти — німецька і французька. Німецька централістична, а почасти аристократична модель була пов'язана з кращими традиціями Берлінської академії наук та її батька-фундатора філософа й математика Готфріда Лейбніца. Натомість французька академічна спільнота будувалася за принципами національної асоціації науково-культурних інституцій і колегіального управління.

Природно, що серед українських інтелектуалів були прибічники як французької, так і німецької моделі. Втім, вони обрали французьку версію, хоч насправді утворилася оригінальна

шестиступенева структура ВУАН. Адже принцип наукової асоціації найкраще забезпечував свободу творчості задля розгортання дослідницьких практик як певних інституцій, так і окремих учених.

Видається, що саме з цих міркувань модель багаторівневої асоціації вподобала більшість українських інтелектуалів, хоча висловлювалося чимало нарікань щодо її надмірної розгалуженості. Однак вона спрацювала на «відмінно». 1920-ті роки стали «золотим» десятиліттям для гуманітарних і суспільних наук, насамперед у сфері студіювання історії України.

Звісно, цей час не був «золотим» у розумінні рівня життя й умов праці. Проте відносна чи навіть паліативна академічна свобода уможливила величезний творчий сплеск. Його справжніми героями та подвижниками були українські вчені зі своїми самобутніми дослідженнями і науковими практиками.

Амбітні, яскраві творчі проекти того часу вражають і нині. Десятитомна серія піонерських студій академіка Михайла Слабченка з економічної та соціальної історії від доби Хмельниччини до Першої світової війни (реалізована лише наполовину). Корпус українських народних дум з витонченими етнологічними коментарями Катерини Грушевської, шести-

10-томна «Енциклопедія історії України»

Монографії 2000-х років, присвячені відтворенню окремих сегментів української минувшини — соціального, економічного, культурного, духовного, військово-політичного тощо

томна серія монографій з історії української фабрики Олександра Оглоблина (опрацьована також наполовину). Новаторські спроби осмислення історії Гетьманщини у правничому та соціологічному розрізі присутні в оригінальних працях Лева Окіншевича. Самобутніми є твори Віктора Петрова з проникливими культурологічними портретами-замальовками Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Тараса Шевченка. Побачили світ дві книги дев'ятого тому «Історії України-Руси» Михайла Грушевського, які вважаються найкращими у цьому монументальному багатотомнику.

Втім, креативне піднесення думки українських інтелектуалів 1920-х років простежуємо не тільки у сфері персональної творчості. Виникла мережа періодичних і серійних видань, були опрацьовані проекти ряду словників, фундаментальних збірок джерел тощо. Наприклад, журнал «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» за редакцією Катерини Грушевської перетворився на антропологічний і етнологічний часопис європейського рівня.

На його сторінках дискутувалися різні аспекти концепцій таких знакових учених, як Франц Боас, Еміль Дюркгайм, Люсьєн Леві-Брюль, Зигмунд Фрейд та ін.

Динамічно змінювалася й інституційна структура історичної науки в Академії. Комісії з історії Києва і Правобережжя, Лівобережної України, Полудневої України та Західної України, створені при ВУАН, вивчали регіональну минувшину. Натомість інші комісії — археографічна, історично-географічна, нової української історіографії, бібліографії, козащини, старої історії, новітньої історії, освіти, заходознавства і американознавства та інші розробляли різні сегменти історичної науки.

З'явилися проекти з реформування академічних інституцій з урахуванням нових тенденцій розвитку соціогуманітарного знання. Одним із них був проект Українського історичного інституту 1928 р., розроблений академіком М. Грушевським. Цей проєктований міні-простір організаційних засад, праць та комунікаційних зв'язків фахової спільноти істориків

у певному сенсі можна розглядати як прототип нинішнього Інституту історії України.

Однак обнадійливі тенденції та здобутки історичної науки в Академії були обірвані репресіями 1930-х років. Великих втрат зазнав персональний склад істориків, було зруйновано інституційну мережу, ліквідовано всі наукові школи, повністю припинилося видання фахових журналів.

Процес відновлення історичної науки в Академії був тривалим, болісним і складним. Обнадійливі, проте досить повільні зміни намітилися лише від середини 1950-х років. У 1957 р. після 25-літньої перерви історикам вдалося заснувати й забезпечити систематичне видання фахового республіканського часопису — «Українського історичного журналу».

Відтоді провідну роль у дослідницьких практиках істориків посіли багатотомні проекти. Завдяки багатотомникам істотно, хоча й, без сумніву, однобічно розширилося коло сюжетів, проблем і затребуваних джерел. Зросли обсяги циркуляції фактографічної інформації. Реалізовувалися й самотутні проекти, які не мали аналогів у тодішньому СРСР. Скажімо, 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР», видана в українській і російській версіях, була найбільшим реалізованим проектом з написання регіональної історії у Радянському Союзі.

Звичайно, практично всі історичні праці за радянських часів відображали панівні ідеологічні догмати. Однак вважаю, що змальовувати історичну науку того часу лише чорною фарбою було б неправильно, позаяк це зводило б нашу непросту минувшину до примітивних схем. Тому варто пам'ятати і про тодішні здобутки, що стали надбанням історичної науки.

Приміром, археологічні й історичні реконструкції давнього Києва дозволили скласти й відтворити цілісні образи міста за княжої доби. Було зроблено епохальні археологічні відкриття. Вималювалася розлога палітра історичного життя Трипілля — однієї з найбільших землеробських культур мідно-кам'яного та початку бронзового віку. Знайдена скіфська

пектораль стала своєрідним культурним символом України в усьому світі. Такі досягнення у жодному разі не можна ані викреслити, ані применшити.

З розпадом СРСР швидкоплинна криза радянського образу минувшини спричинила його повний демонтаж. Натомість гостро постало питання про конструювання національних образів і концепцій історії України. Повною мірою заявили про себе й актуальні потреби та вимоги легітимації Української держави у пострадянському культурному просторі. Ці перетворення розгорнулися на тлі вкрай складної економічної та соціальної ситуації 1990-х років.

Втім, академічні історики гідно відповіли на численні виклики і створили цілу низку самотутніх наративів, висунули новітні концепції й запропонували оригінальні реконструкції ряду історичних епох. Постали зовсім інші образи Української національної революції 1648–1676 рр., епохи українського Відродження XIX ст., Української революції 1917–1921 рр., репресій, голоду та Голодомору 20–30-х років. Поглибилися наші уявлення про часи Київської Русі та Великого князівства Литовського. Ці здобутки було синтезовано у новаторській 15-томній серії «Україна крізь віки», яка побачила світ протягом 1998–1999 рр., одностомнику «Історія України» та двотомнику «Давня історія України».

Перелік цих тем — це лише зовнішній бік процесів, які відбуваються в історичній науці. Значно важливішим є те, що якісних змін зазнали самі тексти. Йдеться далеко не про оціночні характеристики персоналій, подій, фактів. Ці праці, як правило, побудовані на інших методологічних засадах, застосуванні новітнього інструментарію, понятійного апарату і дефініцій.

Метаморфози соціогуманітарного знання докорінно змінили й інституційну мережу історичної науки в Академії. Не випадково із 17 наукових установ, що зараз входять до Відділення історії, філософії та права, 8 були створені починаючи від 1990 р. До тих, які розширили тематичне поле досліджень, зокрема, належить

Видання, присвячені історії Національної академії наук України

Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського і нещодавно створений Інститут всесвітньої історії.

Чималий внесок зробили академічні історики у підготовку нормативно-правової бази молодій державі. Принагідно зазначу, що історики ще наприкінці 90-х років зробили ряд прогностичних спостережень та висновків щодо ряду політичних процесів в Україні, на які, на жаль, не звернули уваги і які знайшли своє продовження тепер, але в значно гостріших, у тому числі навіть військових, формах.

Протягом 2000-х років сформувалася новітня конфігурація викликів і проблем у сфері історичної науки. На часі постали питання, пов'язані з відтворенням окремих сегментів і площин української минувшини — соціальної, економічної, культурної, духовної, військово-політичної тощо. Ці виклики спричинили поширення формату кількатомних праць з історії України зі своєю окресленою предметною сферою.

У межах такого формату з'явилися дослідження з історії суспільних станів, як-от двотомні «Історія українського селянства» та «Історія українського козацтва» (2006). Праці, присвячені певним площинам або зрізам нашої минувшини, — шеститомна «Політична історія України. ХХ ст.» (2002–2003) та двотомна «Економічна історія України» (2011). Студії з окремих періодів та епох — двотомники «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» та «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси» (2011–2012), «Велика війна 1914–1918 і Україна» (2014–2015) та «Український гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.» (2018). Іноді цей дослідницький формат поширювався і на таку специфічну сферу, як історія адміністративних й управлінських практик. Варто, приміром, відзначити п'ятитомну «Історію державної служби в Україні» (2009). Уперше в українській історії були виконані й побачили світ унікальні наукові проекти «Нариси з історії дипломатії

України» (2001) та «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси» (2002). Однак це лише назви книг (нехай і промовисті). За ними стоїть величезна пошукова робота вчених, підготовка та друк десятків монографічних робіт.

Упродовж 2000-х років в академічних інституціях ініційовано розроблення нових наукових напрямів, які тривалий час залишалися на периферії дослідницьких практик. Передусім ідеться про дослідження інтелектуальної, соціальної та культурної історії, історії понять, розробки у сфері литуаністики (історії Великого князівства Литовського), регіоналістики й урбаністики. Ми маємо помітні успіхи у вивченні проблем історії повсякденного життя, а також таких непростих питань, як вчений і влада, вчений і суспільство та ін.

Вчені в системі НАН України на сьогодні презентують різні галузі і напрями історичного знання. Вони далеко не однакові в оціночних характеристиках минулої соціальної реальності. Гострі дискусії, належність до різних наукових шкіл, непрості спроби інтегруватися в європейський історіографічний процес — це лише окремі грані стану академічної історичної науки та її інституційних можливостей. На цю сферу наукового знання особливо помітний вплив справляє трансформаційна доба, у якій перебувають суспільство і влада.

Задля активізації досліджень було створено ряд періодичних фахових видань (журнали «Соціум», «Ruthenica», «Ейдос» та ін.). Індекси цитування та питома вага присутності іноземних авторів на їх сторінках є високими.

Ще один важливий проект започатковано в Інституті історії України протягом 2014–2018 рр. у новітній книжковій серії «Студії з регіональної історії». У цій серії опубліковано понад тридцять оригінальних досліджень з історії Південної, Східної України та Криму, а також ґрунтовних теоретико-методологічних праць з історичної регіоналістики.

Триває розроблення інших форматів презентації української минувшини в академічній історичній науці. Важливі зрушення відбулися на полі систематизації та кодифі-

кації історичного та соціогуманітарного знання, наслідком яких є розвиток української енциклопедистики. На основі фундаментальної 10-томної «Енциклопедії історії України» (2003–2013) проводяться підготовчі заходи зі створення мультимедійного енциклопедичного ресурсу з історії України. Великий евристичний та інформаційний потенціал виявив багатотомний проект «Енциклопедія сучасної України» (від 2001 р. видано 18 томів), який репрезентовано як у паперовому, так і в електронному форматі.

Розширюється коло профільних довідкових видань. З-поміж них доречно відзначити шеститомний довідник «Україна: хронологія розвитку» (2008–2011), унікальне енциклопедичне видання «Звід пам'яток історії та культури України» (на жаль, воно належить до так званих «довгобудів»), серійний біобібліографічний довідник «Українські історики» (побачив світ у формі низки випусків протягом 1998–2010 рр.) та ін. Я не можу не згадати появу більш як сотомного видання (так, 100-томного!) «Реабілітовані історією», робота над яким триває й нині.

Зрештою, історія як наука залишається опертою на осягнення та використання різних пластів людського досвіду, що апріорі неможливо без постійного оновлення джерел. Від 1990 р. і до сьогодні академічні інституції у співпраці з архівними установами спричинилися до публікації великої кількості збірників документів і матеріалів. Завдяки цьому кардинально розширилася джерельна база з історії України, в тому числі з середньовічної та ранньої модерної історії, історії Української революції 1917–1921 рр., визвольної боротьби ХІХ–ХХ ст., історії Криму і кримських татар тощо. Ще у 1990-ті роки ми навіть приблизно не уявляли ті можливості джерелознавчої евристики, які стали доступними протягом наступних років.

Незважаючи на часові рамки доповіді, я не можу не згадати про визначний внесок учених-гуманітаріїв у сучасне підручникотворення. По суті, всі підручники, посібники та хрестоматії для шкіл та вишів побачили світ і були

введені в освітню практику завдяки зусиллям учених — істориків, політологів, правознавців, які працюють у системі НАН України.

Разом з тим, навіть у ці передовілейні місяці, нас не може не хвилювати доля академічного архіву, в якому зберігаються десятки тисяч документів, що стосуються кожного з нас та Академії в цілому. Необхідне негайне втручання Президії щодо відповідної матеріальної підтримки облаштування приміщень, організаційного забезпечення і винагородження подвижницької праці співробітників цього підрозділу.

Однак віртуальна, цифрова доба, епоха масових соціальних мереж висуває інші вимоги і стандарти. Нині з'явився цілий спектр новітніх викликів перед джерелознавством та спеціальними галузями історичної науки. Це — циркуляція й кодифікація електронних версій джерел, уведення веб-елементів до наукового апарату і навіть своєрідна технізація та віртуалізація наукової мови. Ці виклики потребують оперативного реагування та подальшого осмислення, над чим працюють фахівці різних академічних інститутів. Наприклад, слід відзначити самотній проект відкритого електронного архіву Михайла Грушевського.

Чільне місце в академічній історичній науці посідає проблема підготовки масштабного українського гранд-нарративу — багатотомної історії України. На сторінках «Українського історичного журналу» ініційовано широку наукову дискусію щодо проблем і викликів, пов'язаних з написанням «великого тексту» з історії України. Нині опрацьовується один із попередніх, точніше експериментальних форматів для реалізації такого проекту, хоч обставини фінансового характеру помітно гальмують цю роботу.

Звичайно, сьогодні розвиток академічних наукових знань, їх поповнення та поглиблення інтерпретаційних перспектив можливі лише у

тісному взаємозв'язку з університетською наукою України та інтеграцією її у європейський науковий простір (виконання спільних проєктів, участь у конференціях, виданні та перевиданні книг тощо).

Напередодні сторічного ювілею чимдалі виразніше вимальовується велика й драматична історія нашої академічної спільноти. З приємністю констатую, що новітня палітра історії Академії нині розробляється за багатьма напрямками. Доцільно відзначити, приміром, серію фундаментальних збірників документів і матеріалів, які систематично видаються від 1993 р.

Майже кожного року друкуються колективні та індивідуальні дослідження, які суттєво нюансують академічну минувшину. Йдеться про історію окремих установ, визначних учених, їх комунікацію та дослідницькі практики. Окреслюються й нові перспективні напрями вивчення історії Академії, пов'язані з антропологією наукового життя та відтворенням просопографічної палітри різних генерацій науковців тощо.

Насамкінець хотів би повернутися до початкової тези. Гадаю, що історія Академії де-факто є значною ширшою, ніж офіційний столітній термін. Адже історія академічної спільноти органічно пов'язана з долею багатьох поколінь українських інтелектуалів, які своєю подвижницькою працею уможливили як вистражданий тріумф 1918 р., так і цього річний академічний ювілей.

Реалії нинішньої доби ставлять як перед Академією, так і перед академічними істориками чергові виклики. Втім, упевнений, що українська академічна спільнота знайде адекватні й гідні відповіді, як це не раз бувало протягом усіх періодів історії нашої Академії.

Дякую за увагу!

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик

V.A. Smolij

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

HISTORICAL SCIENCE IN THE ACADEMY:
INSTITUTIONAL DEVELOPMENT AND RESEARCH PRACTICES

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine,
June 13, 2018

The report covers a wide range of problems of the formation of historical science in the institutions of NAS of Ukraine during the century-long history of the Academy. The formation in the Academy of powerful scholarly schools in the field of historical science, based on the achievements of many generations of scholar-historians in the study and comprehension of the historical experience of the Ukrainian people, its state and cultural traditions is considered. The significant contribution of academic historians to the development of a new conceptual understanding of Ukrainian history and its inclusion in the broad European and international cultural and civilization context is noted. Particular attention is paid to the problems and challenges arising from the preparation of a large-scale scientific and publishing project of multi-volume history of Ukraine.